

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Дяченко Світлана Іванівна

УДК 821. 161. 2 (092)

**“ Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів”
Спиридона Черкасенка
(типологія жанру, специфіка образної системи і способи її художньої реалізації)**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української літератури ХХ століття Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка, Кабінет Міністрів України.

- Науковий керівник** - кандидат філологічних наук, професор
Гаєвська Надія Марківна,
Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка,
професор кафедри української літератури ХХ століття
- Офіційні опоненти:** доктор філологічних наук, професор
Гуляк Анатолій Борисович,
Національний медичний університет імені О.О.Богомольця,
завідувач кафедри україністики
- кандидат філологічних наук, доцент
Поляруш Ніна Степанівна,
Вінницький державний педагогічний університет
імені М.Коцюбинського, доцент кафедри української
літератури
- Провідна установа:** Тернопільський державний педагогічний університет
Імені В.Гнатюка, Міністерство освіти і науки України м.
Тернопіль

Захист відбудеться 6 березня 2001 р. о 16.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 5 лютого 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Гальона

Загальна характеристика роботи

Останнім часом в історії вітчизняного літературознавства посилюється інтерес до раніше свідомо замовчуваних імен кінця XIX-початку XX століття. Повернення "на літературну орбіту" (Г.Семенюк) значної кількості письменників, відкриття інформативного кордону для визнаних світом культурологічних концепцій та одночасне заглиблення в національні духовні джерела окреслили вихід літературознавчої думки на нові простори.

У цьому потоці аналітичної думки актуальними лишаються проблеми теорії й історії роману. Вчені виходять з того, що роман - це жанр, який дає найповніше уявлення про дійсність, розгортає епічну картину світу в його найрізноманітніших проявах і взаємозв'язках. Колізії роману зумовлені долею реальної або вигаданої особистості, тим, коли, як і якої долі вона зазнає, як узгоджується її мислення і діяльність з панівними ідеологемами і художніми тенденціями часу, як такі ідеї стимулюють інтерес сучасників саме до цього предмета як до жанротворчого чинника.

Незважаючи на відмінність романів за тематикою, обсягом, мірою драматизації сюжету, за композиційно-сюжетними принципами, способами оповіді в них, у творах такого жанру наявні й певні стильові доміанти. Одна з найбільш помітних серед них - це наповнення сюжету в усіх його компонентах безпосередньою романтичною змістовністю: інтрига стає засобом відображення конфлікту між особистістю і суспільством, перетворюється в "пружину", яка дає поштовх цілеспрямованим діям героя і зміцнює тим самим його сюжетотворчу роль; драматизуючи цю роль, інтрига підпорядковує своїй логіці і розвиток (зародження, загострення і розв'язання) будь-якої суперечності, і перебіг, і склад сюжетних подій, і навіть композиційний "замок" твору. При цьому інтрига не завжди реалізується в розв'язці, бо справжня вага роману не в сюжетній завершеності чи "відкритості", а передусім у характері зображення життя як процесу.

Поява історичних романів в українській літературі, започаткована романом "Чорна рада" П.Куліша, викликала неабиякий резонанс у літературознавстві 30-50-х рр. XX ст., спонукала до визначення їхньої жанрової специфіки. У 70-80-х рр. розуміння цього питання було точнішим, визначилися два основні погляди на нього: 1) історичний роман - самостійний жанр (Л.Александрова, І.Варфоломєєв, Г.Ленюк); 2) історичний роман - один із різновидів жанру роману. Такої думки дотримується сьогодні більшість дослідників: Р.Багрій, Є.Баран, А.Гуляк, М.Кодак, В.Чумак та ін. Ґрунтовні наукові дослідження значної кількості літературознавців показали усталення історизму як однієї з форм філософичності в зображенні минулого і його співвіднесення із сучасним.

На початку XX століття творчі шукання українського письменника Спиридона Черкасенка (1876-1940) на теренах прози зумовили появу історико-пригодницького роману "Пригоди молодого лицаря" з яскравим зразком синкретичного стилю на підґрунті органічного поєднання різних стильових ознак. Великий прозовий твір - центр світовідчуття С.Черкасенка, його історичних та філософських зацікавлень, його літературної практики. Це оновлений різновид історичного роману - історико-пригодницький, в якому наявні авторський вимисел і бувальщина, майстерно поєдналися пригода й історична дійсність.

Перше видання роману здійснило видавництво "Батьківщина" в 1937 році у Львові, проте цей твір увійшов до літературного обігу лише через півстоліття. Українське літературознавство уже має певні здобутки в дослідженні оригінальної та різноманітної за

жанрами творчої спадщини С.Черкасенка як поета і драматурга. Однак дотепер проблема художньої своєрідності роману "Пригоди молодого лицаря" не стала об'єктом наукового дослідження, відсутній аналіз його архітектоніки та поетики.

У контексті окреслених вище літературознавчих проблем **актуальним** видається наукове вивчення створеного С.Черкасенком різновиду романного жанру, осмислення збагаченого попереднім досвідом письменників ХІХ століття своєрідного романного мислення автора, його особливого ставлення до слова як матеріалу художньої творчості.

Мета дослідження передбачає розглянути жанрову специфіку роману "Пригоди молодого лицаря" як оригінального художнього явища в українській літературі початку ХХ століття; розкрити світобачення С.Черкасенка, внутрішню цілісність і єдність створеного ним художньо-образного світу, показати взаємозв'язок між жанровими особливостями твору та поетикою його мовно-стильових форм, своєрідною образністю, а також визначити місце й значення роману в літературному процесі зазначеного періоду.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних **завдань**:

- проаналізувати жанрову специфіку твору, що є художнім синтезом історичних, пригодницьких і міфологічних парадигм;
- висвітлити художнє світобачення письменника;
- розкрити майстерність психологічного аналізу в романі "Пригоди молодого лицаря";
- з'ясувати специфіку Черкасенкового живописання словом, творення самотутніх образів-характерів шляхом відповідного аналізу роману "Пригоди молодого лицаря" і зіставлення його з романами "Сагайдачний" Д.Мордовця та "Сагайдачний" А.Чайковського;
- виявити художню своєрідність авторського письма, особливості жанрового різновиду і поетичності мови роману "Пригоди молодого лицаря";
- визначити роль С.Черкасенка у жанровому збагаченні української прози.

Теоретико-методологічною основою дисертації є концепції О.Білецького, М.Сиротюка, І.Франка про жанрову специфіку історичного та пригодницького романів, а також наукові ідеї українських істориків та теоретиків літератури Л.Александрової, В.Барвінського, Ф.Білецького, А.Гуляка, Л.Дем'янівської, І.Дзюби, С.Єфремова, М.Ільницького, М.Левченка, О.Мишанича, Л.Новиченка. У своїх дослідженнях дисертантка спиралася на праці зарубіжних учених М.Бахтіна, А.Вуліса, А.Есалнек, В.Кожінова, Г.Ленобля, Е.Мелетинського, С.Орлова, Б.Реізова та ін.

У процесі дослідження застосовувалися елементи історико-порівняльного, психоаналітичного, системно-естетичного **методів**.

Об'єкт і матеріал дослідження - широкоформатний прозовий твір С.Черкасенка "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" (1934).

Наукова новизна. Робота є першою спробою дослідити специфіку історико-пригодницького роману, майстерність Черкасенка-художника у творенні образів-характерів, стильову манеру художнього письма у жанрі романної прози.

Теоретичне значення дисертації. Матеріали і висновки дослідження мають вагомe значення для подальшого розв'язання теоретичних питань модифікації історичного і пригодницького романів, індивідуального стилю С.Черкасенка з одночасним поглибленим потрактуванням рис оригінальності і національної самотутності у доробку українських письменників. Проза С.Черкасенка аналізується як особливий концептуальний спосіб

авторського світопізнання, що збагачує європейську художню традицію, літературознавчі уявлення про історико-пригодницький роман ХХ ст. Зазначені аспекти дослідження сприятимуть повнішому з'ясуванню ідейно-тематичного та ідейно-художнього діапазону творчості письменника.

Практичне значення дисертації. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використаними в університетських курсах лекцій з історії української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття, в спецкурсах, спецсемінарах з проблем поетики прози С.Черкасенка та з питань розвитку історико-пригодницької прози загалом, а також у створенні певних розділів підручників. Запропонований методико-процедурний апарат аналізу літературного матеріалу може бути корисним для написання наукових праць з проблем української історичної романістики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі української літератури ХХ століття Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вона пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри над проблемою "Літературний процес кінця ХІХ - початку ХХ століття в Україні: течії, стилі, напрями, жанрові різновиди".

Апробація роботи. Окремі розділи і дисертація в цілому обговорювалися на засіданні кафедри української літератури ХХ століття Київського національного університету імені Тараса Шевченка, результати дослідження доповідалися на всеукраїнських конференціях (Київ, 1996, 1998 рр.), на науковій конференції "Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру" (Київ, 1999 р.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та бібліографії. До тексту опрацьованих джерел додається список використаних архівних матеріалів. Текст дисертації викладено на 213 сторінках. Список використаних джерел охоплює 225 позицій.

Основний зміст дисертації

У "**Вступі**" обґрунтовано актуальність і наукову новизну дослідження, визначено його методологічну основу і конкретні методи, сформульовано мету і завдання дисертаційної роботи, окреслено її теоретичну цінність та практичне значення.

У першому розділі - "**Роман Спиридона Черкасенка "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" крізь виміри жанру: традиції і новаторство**" - акцентується увага на типології жанру історико-пригодницького роману.

З розвитком історичного роману пов'язаний процес засвоєння реалістичною прозою принципів соціальності й історизму. Тому історичний роман став своєрідною ланкою в перебізі літературного процесу, тим жанром епічного роду, який значною мірою відповідав потребам епохи.

Першим історичним романом (російськомовним й досі не опублікованим) в українській літературі вважається роман П.Білецького-Носенка "Зиновий Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев ХУП века в Малороссии" (1829), однак лише під пером П.Куліша історичний роман відбувся як іманентний жанр. Автор "Чорної ради" усвідомлював, що роман ХІХ століття не може бути простим

повторенням епічної традиції, а повинен насамперед визначатися внутрішньою єдністю історичної і художньої правди.

П.Куліш збагатив роман справжнім історизмом, який полягав не тільки у художньому відтворенні зовнішнього образу Руїни, а й у можливості побачити історію України зсередини, в процесі її руху, вловити і передати дух часу, тому навіть вигадані його персонажі такі правдиві.

Неабиякий вплив на розвиток романного мислення П.Куліша мала творчість засновника історичної прози у Європі В.Скотта. Глибоке сприйняття і засвоєння уроків великого шотландця у П.Куліша не було пасивним. Він творчо переосмислив його романи і навчився воскрешати українську давнину своїм особливим, історично неповторним способом.

Оскільки мистецтво не повинно фотографувати, протоколювати минуле життя, то відштовхуючись від реального в минулому світі, беручи його за основу, мистецтво формує свій власний художній світ. Вдаючись до найрізноманітніших форм умовності, воно по-своєму розгрупує скаламучений потік історичного минулого - за допомогою творчої фантазії трансформує, видозмінює його.

Для розвитку української історичної прози чимало зробив і М.Старицький, який плідно попрацював над тим, щоб познайомити своїх сучасників і наступні покоління з героїчною історією рідного краю. Своїми творами, написаними переважно в кінці 90-х рр. XIX століття, М.Старицький продовжив традиції Т.Шевченка, П.Куліша, М.Гоголя. Це знайшло свій вияв у широкому відображенні письменником реалій доби, розкритті патріотизму, свободолюбства народних мас, в його трактуванні ролі народу в історії, в боротьбі за волю і незалежність України.

Послідовне наближення до реальної історії виявилось однією з істотних особливостей усього процесу розвитку української художньо-історичної літератури. Характерно, що історичні твори кінця XIX - початку XX століття присвячувалися конкретним подіям визвольного руху в минулому. Їхніми головними героями виступали історичні постаті. Ця нова якість яскраво позначилася навіть на назвах творів про минуле. Якщо класичні романи "вальтерскотівського" типу найчастіше називалися іменами вигаданих персонажів - головних героїв творів, то значна частина романів початку XX століття діставала назву від історичних постатей, чия доля разом з певними подіями була у центрі уваги авторів: "Богун" О.Соколовського, "Іван Богун" Я.Качури, "Наливайко" І.Ле, "Святослав" С.Скляренка, "Данило Галицький" А. Хижняка.

Загалом же в більшості українських романів про минуле, незалежно від їхнього найменування, значне місце відводилося певним історичним постатям. Історія в цих творах виходить далеко за означені в тексті хронологічні межі, розгортається в сюжетно-подієвому "самовиявленні", втіленому в людських долях, в новому розв'язанні проблеми художнього простору-часу. Творче представлення історії в романі, переведення її зі сфери наукової у сферу мистецьку, з категорії фактів у низку картин і образів здійснюється насамперед через поетичну фантазію. Без неї письменник-історик, як будь-який митець, не може обійтися: його твір і має органічно поєднати науку з поезією, історичні дані з художнім домислом.

Поетична фантазія, наявність авторського вимислу так само характеризують художньо-історичний твір, як і наявність у ньому фактичної історії. Проте поетична фантазія в історичному романі не діє свавільно. В ньому вона обмежується значно більше, ніж у

будь-якому іншому жанровому різновиді епічної прози: адже митець-історик мусить чітко спрямовувати або стримувати її. Основним критерієм при цьому є як загальне почуття історизму (життєва правда та художня логіка), так і точно встановлені дані науки. Поетична фантазія сприяє типізації, посиленню історизму і створенню художньої правди, яка ширша, об'ємніша, ніж конкретні факти історії, бо вона подає явища в їх рухові, становленні, у взаємодії. Художня правда перебуває у нерозривному зв'язку, у найтіснішій і безперервній взаємодії з історичною правдою. Вони обидві доповнюють одна одну, збагачують і разом створюють історико-художню правду. Об'єктивне розуміння письменником історичної дійсності допомагає йому яскравіше, в досконалих мистецьких формах відтворити події минулого, одночасно посилює й художню правду. Головне в ній - не стільки достовірність відтворення життєвих явищ, скільки концептуальність їх розуміння, глибоке проникнення у зміст подій.

Проблема історизму є основоположною у визначенні реалізму історичного роману. Це проблема зв'язків твору з життям, проблема типовості обставин і характерів, зрештою, це проблема творчого методу автора. Найкращі риси і особливості української класичної історичної прози (історизм, патріотизм, зв'язок з народною творчістю, досконала художня форма та ін.) знайшли своє найглибше втілення і продовження в історичному романі початку ХХ століття. Головний інтерес роману спрямований на долю головного героя (випробування чи пригоди), на зображення його внутрішніх переживань, його "приватного життя", яке певним чином відокремлюється від епічного суспільного фону.

Впливовим попередником "великого жанру" можна вважати середньовічний лицарський роман. На його основі витворилася концепція дійсності, що цілком залежала від пригоди, її формули, якою можна якомога повніше охопити певну дійсність.

Середньовічний роман - це найважливіша ланка в історії світової епічної літератури. Вона засвідчувала поєднання усвідомленого художнього вимислу та індивідуальної творчості. Середньовічний роман орієнтувався не на зовнішні зразки, безпосередньо вихоплені з довкілля, а на традиційні образи та цілком ритуалізовані стосунки. На основі архетипної спадщини казок і легенд у ньому поступово формувалися елементи власної художньої міфології. Сюжетна ускладненість і багатство вимислу, емоційна напруженість описів, передача піднесених почуттів, якими живуть герої, - такий витвір народної фантазії виявився згодом в усіх зразках романного жанру, а пізніше з'явився у пригодницькому романі.

На всіх етапах еволюції пригодницького твору головним було питання вірогідності зображуваного. І тут уже неабияку роль відігравала авторська уява, бо зображувані обставини можуть бути незвичайними. Основне - здивувати, захопити читача, дати можливість разом з героями поринути у неймовірний світ пригод.

"Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" С.Черкасенка - своєрідний синтез, в якому зливаються пригода й історія.

Дотримуючись певної історичної канви, письменник вільно і вправно репрезентував свої власні погляди на історію, змалював духовний образ гетьмана і січового лицарства такими, якими вони йому уявлялися внаслідок осмислення всього того, що фіксувалось документами. Очевидно, С.Черкасенко був обізнаний з "Историей о козаках запорожских" (1852) князя Митецького, з науковими історико-народознавчими монографіями про Запорозжя Д.Яворницького, "Описанием України" Г.Боплана тощо.

С.Черкасенко переніс у свій роман основні риси української історії, створивши свій інваріант історичного роману - історико-пригодницький з елементами психологізму. Новаторство письменника полягає у вдалому поєднанні скрупульозно зібраного документального матеріалу з його сміливою уявою, що й дозволило автору словом оживити втрачене в пам'яті народу, подати своє уявлення про лицарську славу та історичну долю українців. Неабияке значення мало і його блискуче вміння домислювати й реалізувати свій домисел у художніх картинах.

Автор створив власну версію українського лицаря. Художня переконливість викладу демонструє його помірний полемічний запал, бажання правдиво змалювати українське козацтво. Виграє роман і тим, що всі подані в ньому події постали як вияв думки лицарства, волі, дії, розвиненого духу й вмотивованої поведінки, вишуканих і панорамних картин природи. Це не сухі хрестоматійні описи. Автор не тільки щедро використав ті можливості, що їх містили історичні джерела. Для збагачення розповіді белетрист зумів зробити пригоди, інтриги пружиною сюжетної дії, художніми конструктами роману. Вони не здаються надуманими чи надмірними завдяки тому, що автор гармонійно поєднав виразну умовність жанру і особливості предмета оповіді - пригоди головного героя із справжніми морськими походами українського козацтва під проводом П.Сагайдачного і переможним боєм на річці Молочній. Тому роман С.Черкасенка має синкретичний характер: дійсність, факт, документ поєднуються з романтичним, пригодницьким елементом, що заявляє про себе на грані ймовірного.

Взагалі зображуваний у романі історичний час багатий на збурення, лихі напасті й героїчні вчинки, на "вигадування" найоригінальніших сюжетів. До того ж народна уява ще вияскравлювала й узагальнювала їх, народна пам'ять зберігала, плекала, ідеалізувала, емоційно насичувала. Так створилося невичерпне джерело історичних композицій, гострих сюжетних інтриг, пригодницьких (авантюрних) і казкових мотивів для пізнішої історичної прози.

Починаючи з другої половини XVII століття спочатку в Англії, а згодом і в українській літературі дедалі більше зростав інтерес до міфології. Ставилася проблема "мистецтво і міф". Романтична філософія, яка надавала особливого значення міфу як прототипу художньої творчості, бачила в міфології необхідну умову і первинний матеріал для будь-якого твору. Власне на терені мистецтва і літератури вплив міфопоетичної свідомості, неусвідомленого відтворення міфологічних структур продовжував зберігати своє значення.

Відродження загальнокультурного інтересу до міфу відбувалося на межі XIX і XX століть, але оживлення романтичної традиції, яке супроводжувалося новою хвилею міфологізування, намітилось уже в другій половині XIX ст. У літературі кінця XIX ст. виникли (особливо під впливом Р.Вагнера і Ф.Ніцше) "неоміфологічні" спрямування. Різноманітні у своїх проявах, соціальній і філософській природі, вони зберегли значення і для всієї культури XX ст.

Загальною властивістю багатьох явищ "неоміфологічного" мистецтва був потяг до художнього синтезу різноманітних і різноспрямованих традицій. Створювалися численні стилізації і варіації на теми, запропоновані міфом, обрядами, архаїчним мистецтвом. У цих власне "неоміфологічних" творах міф принципово не виступає ані єдиною лінією розповіді,

ані єдиною точкою зору тексту. Він стикається, якимось співвідноситься або з іншими міфами, або ж із темами історії і сучасності.

Пізнавальна цінність міфу й історичних подій у такому типі текстів зовсім неоднозначна, глибоко індивідуальна: міф - носій "природної", не викривленої цивілізацією свідомості первісної людини; міф - відображення світу першогогероїв і першоподій, які варіюються в незліченних колізіях історії; міфологія - втілення колективного несвідомого і своєрідна енциклопедія архетипів тощо.

У літературі міфологізування найчастіше виступає не стільки засобом створення глобальної "моделі", скільки прийомом, що дозволяє акцентувати певні ситуації і колізії прямими чи контрастними паралелями з міфологією.

Міфологічними мотивами й архетипами можуть бути фрагменти з національного фольклору, доповненого античними і біблійними мотивами, епізодами з історичних, героїчних легенд, сюжети з "Іліади", "Одіссеї" тощо. Гіпербола як засіб поетичної трансформації дійсності була необхідною для показу винятковості реальних героїв, саме цим прийомом зреалізувалася мотивація їхніх перемог над ворогами.

С.Черкасенко, поставивши перед собою завдання багатогранно відтворити український характер, козацтво часів Сагайдачного, дух українського народу як самобутньої гілки всього людства та його побут, написав твір, у якому поєдналися епос і лірика, історизм і казка, патетика й гумор, вигадка й документальність, сюжетна динаміка й розлога інформативність, народнопоетична стихія і вчене слово знавця рідної природи.

Роман С.Черкасенка - самобутня образна система, за допомогою якої автор намагався художньо досягнути історичну правду минулого, що "прагне зламати сюжетну обмеженість", примусити сюжет "служити меті широкого історичного, філософського і естетичного узагальнення" (О.Білецький).

Романіст поєднав реалістичну та ідеалістичну концепції характеру в змодельованні дійсності, відстояв як повноту зовнішніх, докладних експліцитних характеристик героя, так і складних імпліцитних засобів його аналізу, створив поліфонічний роман, у якому пересікаються мотиви й образи, погляди героїв і наратора, взаємодіють характерні образи і символи. Вперше український роман позначений зображенням повноти життя людини, яка демонструє не тільки лицарську відвагу, кмітливість, а й розум, здатність осмислити свій час і себе в ньому. Вдало і доречно автор увів до роману "сміховий" елемент оповіді. Сміх у романі не викривальний, а життєствердний, він проріс і дав добрі паростки на фольклорному ґрунті.

Емоційність - необхідна й вагома якість мистецтва. Історія мистецтва і літератури доводить, що в істинно художніх образах народні ідеали завжди подані емоційно, об'ємно та яскраво. Розглядові деяких типових зразків лицарської поведінки, дослідженню образної системи роману "Пригоди молодого лицаря" присвячено другий розділ дисертації **"Образна система роману Спиридона Черкасенка"**.

Серед мовно-стильових засобів, за допомогою яких створюється літературний образ, портрет виступає одним з найважливіших засобів художнього письма. У С.Черкасенка портрет виразно індивідуалізований. Письменник майстерно змалював внутрішній світ героїв, їхні думки, почуття, показав зміну настроїв, психологічних станів саме через опис зовнішності персонажів.

Осмысливши минуле, автор роману в образах гетьмана Сагайдачного, Павла Похила, його батька та ін. знайшов орієнтир, узагальнений і проникливий погляд на душу народу, що виявляється в національному характері. Романіст змалював образи українських лицарів, окреслив їх внутрішній світ як у його емоційно-почуттєвій, поетично-пісенній цілісності, так і в конкретних проявах, наголосив на зумовленій культурно-історичними факторами мінливості вдачі українців, передав риси національного характеру.

Образ гетьмана Сагайдачного намагалися змалювати багато письменників. Кожен бачив свого героя по-своєму, але якщо з-під пера і Д.Мордовця в "Сагайдачному", і А.Чайковського в одноіменному романі, і С.Черкасенка в "Пригодах молодого лицаря" майже однозначно й повно вималювався геніальний полководець і організатор, мужній лицар і внутрішньо багата людина, то в "Людоловах" З.Тулуб, розкриваючи гуманні риси натури - доброти, людяність, - паралельно відобразила жорстокість, егоїзм, користоловство гетьмана. Однак всі автори сходяться на тому, що Сагайдачний був визначним військовим діячем і дипломатом, мав значні заслуги в справі захисту України від турецько-татарських нападів.

Детальний аналіз образу гетьмана зроблено на основі романів "Сагайдачний" Д.Мордовця, "Сагайдачний" А.Чайковського і "Пригоди молодого лицаря" С.Черкасенка.

Намагаючись відтворити стан суспільства на окремому етапі історичного розвитку, С.Черкасенко пов'язав характери персонажів з конкретним соціальним та історичним середовищем. Його образи-характери розгортаються і гартуються саме в розвиткові подій. Автор проводить своїх героїв через випробувальні шляхи, показує їх внутрішнє переродження за різних умов.

В романі "Пригоди молодого лицаря" С.Черкасенко показав себе майстром створення різнотипних портретів, зокрема мальовничого і динамічного або ж психологічного. Вміння у зовнішньому побачити внутрішнє - це особливе обдарування письменника-людинознавця, котре побудоване на матеріалістичному розумінні психофізіологічних реакцій, які відбиті в типових рухах і виразах персонажів. Автор роману відтворив "жест тіла", "жест обличчя" і зумів знайти для цього єдино точне слово, фактично проник в душу своїх героїв. У романі кожен персонаж, відповідно до свого віку, темпераменту й сили почуття по-своєму переживає і несподівану радість, і переляк, і відчай, і страх, й інші стани душі. Продовжуючи традиції М.Гоголя, Т.Шевченка, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, С.Черкасенко знайшов найвідповіднішу художню форму, котра ясно і зримо розкрила зміст людських почуттів і переживань.

Автор рельєфно, з глибоким враженням новизни і правди відтворив позу, жести, вираз обличчя, очей. Світова література протягом віків збирала багато оригінальних метафор, порівнянь, епітетів для показу виразу очей та обличчя, однак С.Черкасенко, використовуючи узвичаєні засоби зображення найбільш оспіваної частини обличчя і поглядів (у гетьмана, наприклад, "грізні очі", "бачущі очі"), зумів віднайти зразки незатертих художніх засобів (у того ж таки Сагайдачного "винозорі очі", "соколині очі", "немильні очі" тощо). Власне через цю деталь він одночасно передав і щось характерне у зовнішньому та внутрішньому портретах героїв, і враження та стан сторонніх спостерігачів.

Проникнення в суть характеру через душевну боротьбу складне. Воно вимагає значних знань і вмінь. У С.Черкасенка портретування пов'язане з концепцією персонажа в

системі дійових осіб. Єдність ідеї образу й портрета як його частини виступила в романі з усією наочністю.

Важлива і суттєва у романі функція часу. С.Черкасенко концентрує життя героїв у невеликому проміжку часу (менше року), наповненому драматичними подіями. Цим роман відрізняється від аналогічних епічних полотен.

Поєднуючи в собі дар лірика, історика й художника, письменник зумів тонко проникнути в таємниці рідної природи, відчути подих її неповторного життя і з великою майстерністю відтворити гармонію людини і природи в романі. Образ природи в ньому - семантично наповнений.

Оживлення, олюднення природи - то своєрідний акт творчого мислення, така суб'єктивізація предметів та явищ живої і неживої природи, яка дозволяє образно схарактеризувати людину, її емоційні стани, порухи душі, переживання, світобачення, життєвий досвід тощо. С.Черкасенко зумів знайти і відкрити через природу найкращі сторони людської душі, зумів побачити й художньо відтворити зв'язок між духовним світом людини і природним середовищем.

У третьому розділі наукового дослідження "**Диспозиційність художньої семантики в романі "Пригоди молодого лицаря"**" розкриваються і детально аналізуються особливості художнього письма С.Черкасенка.

Для стилю аналізованого в дисертації роману характерне поєднання просторічного і високого літературного струменів художнього вислову. Романтичний стиль в українській літературі завжди живився фольклорними джерелами, діалектизмами, живим народним словом. Саме з них митець черпав й певні специфічні способи зображення дійсності. Зокрема, чимале значення в творі відведено пісні, легенді, повір'ям, звичаям, обрядам. Народна поезія знайшла своє втілення в своєрідному пісенному, мелодійному, наспівному ритмах оповіді. Пісня в романі доповнила пейзажний малюнок, стала слухною деталлю у змалюванні ширших картин, образів, певних вчинків персонажів.

Однак ні казкові, ні пісенні мотиви, ні особливості народнопоетичної творчості для С.Черкасенка не правили за принцип майстерної стилізації. Автор вільно комбінував у своїй творчій фантазії фольклорний ліризм з реальною мовою персонажів. Мовні засоби роману "диригувались" авторським світобаченням, оцінками, громадянською і моральною позицією. Це знайшло своє відображення в лексиці, морфологічних особливостях, словотворенні, синтаксичній організації твору, стилістичних нюансах.

У романі С.Черкасенка на повну силу розкрились неперебутні можливості української мови: її велика потенційна зображувальна сила, фонетична евфонія, гнучкість граматичної побудови, лексико-фразеологічне багатство, різнобарвність і милозвучність. У пошуках найточніших власному естетичному розумінню засобів вираження думки С.Черкасенко набув літературно-технічної досконалості. Барвистою мальовничістю, акварельною легкістю вислову, прийомами малювання образів, а також і через сприйняття їх іншими персонажами автор роману досяг неабиякої художньо-творчої виразності. Письменник вільно володів і вмів користуватися синонімічним багатством рідної мови, добираючи серед слів такі, які найадекватніше передають певні події, почуття, звуки і барви зображуваних реалій.

З метою посилення образності слова автор роману послуговувався різноманітними народними джерелами рідної мови. Твір багатий на прислів'я, приказки, дотепні вислови, які оживляють мовлення героїв, відбивають їхнє ставлення до описуваних подій і ситуацій.

Варто, однак, зауважити, що С.Черкасенко, використовуючи здобутки фольклору, створив цілком оригінальний власний мовний стиль художнього зображення образів, пейзажів, інших фактів життя.

Автор, широко використовуючи безмежні ресурси української розмовної мови, багато уваги приділив гумористично-сатиричним елементам. Діапазон цих ресурсів у письменника вкрай широкий. Це і діалектизми, і гумористично забарвлені слова й вирази, і фольклорні порівняння, метафори, епітети, фразеологізми. У романі синкретично поєднуються і літературний, і усно-розмовний стилі, що власне індивідуалізує мову кожного персонажа.

С.Черкасенко вміло поєднав комічне з ліричним. Його твір позначений ліричною схвильованістю, комічні ситуації підсилюють її. Ліричні місця загалом невеликі і на фоні роману виступають як своєрідні мініатюри.

Важливу структурну роль у романі відіграє не тільки розповідь від автора, а й різні форми саморозкриття персонажів, зокрема діалоги, монологи, невласне пряма мова. С.Черкасенко виявив себе оригінальним митцем у відтворенні процесів мислення й переживань своїх героїв. Роман сповнений багатьма формами вираження думки, в ньому читач натрапить на художньо-мовну красу монологів-роздумів, монологів-спогадів, монологів-візій та на інші жанрові форми художньо-літературного твору.

Майстерність авторських діалогів - найхарактерніше явище Черкасенкового індивідуального стилю. Вони мають ілюстративне навантаження, виступають не стільки як конфліктно-напружені, скільки як побутові й інформативні. Скомбіноване таким чином мовлення персонажів набуло форм то запитань-відповідей, то взаємодоповнень, іноді трапляються і діалоги-"двобої". У романі діалоги й монологи - переконливий засіб характеристики внутрішнього життя дійових осіб.

Мова Черкасенкового твору позначена ретельним добром і впорядкованістю синтаксичних засобів. Автор не зловживає красою лексичних одиниць, натомість виявляє неабияке вміння в побудові різноманітних синтаксичних конструкцій. Інтенсивну насиченість роману стилістичними фігурами можна кваліфікувати як творчий принцип письменника.

Мова роману - це світ, де слово живе, діє, переконує, випромінює національний дух і прилучає до загальнолюдського, вічного.

Висновки. С.Черкасенко належить до того покоління письменників, яке репрезентувало власну концепцію людини і дійсності. Їхні твори були "вірним зображенням життя", а "не мертвою фотографією". Епоха, фігури й події, ритм, психологічні колізії і конфлікти логічно відповідають одне одному, створюють певну цілісність, художньо довершену систему. Авторська концепція дійсності формує жанр, зумовлює художні деталі зображуваної дійсності, характер ідейно-мистецьких типів, детермінується тими чи іншими реаліями, зчепленнями.

Роман С.Черкасенка - це якісно нове поєднання авантюрно-казкових мотивів і збагаченого героїчним змістом образу канівського міщуха з історичними подіями ХУІІ століття. Такий синтез в романі набуває серйозних обгороджених рис і сприяє показу складного образу героя, який виходить за суто епічні рамки, з наявними у міфології драматизмом, гумором, ліричними мотивами.

Якщо в українській класичній літературі роман П.Куліша "Чорна рада" став основою історичної прози, а роман-трилогія "Богдан Хмельницький" М.Старицького позначений

широтою зображення історичних подій і глибиною їх осмислення, художнім рівнем змалювання батальних сцен, іншими своєрідними особливостями історичного твору, то роман С.Черкасенка "Пригоди молодого лицаря" започаткував новий різновид історичного роману - історико-пригодницький роман.

Одна з особливостей романної структури "Пригод молодого лицаря" - її відкритість. Письменник використав оригінальну сюжетно-композиційну модель подорожі, різні художні конструкції. В його романній матриці простежуються й типологічно повторювані, інваріантні жанрові прикмети, і неповторні новації. Романом з козацьких часів, у якому вдало поєдналися історична правда і художній вимисел, письменник оновив і збагатив традиційну романну структуру. Під його пером роман став універсальною формою, яка відображає подвиги відважного козацького лицарства у всій його глибині і багатогранності. Він позначений досить виразними ознаками своєрідної енциклопедії національного буття народу.

Спираючись на традиції західноєвропейського й українського історичного романів, С.Черкасенко наповнив свій твір особливими сюжетними рисами, збагатив його структуру новими якостями. Черкасенків роман поєднав у собі правдиві історичні події і казково-фантастичні пригоди головного героя, чіткий деталізований опис побуту канівських міщан і військової виправи січових братчиків, поглиблений аналіз людської душі і вражаючі своєю різнобарвністю і багатоголоссям картини природи з художністю незаперечної індивідуальної якості. Структура роману "Пригоди молодого лицаря" позначена рисами словесної і сюжетної гнучкості, окреслена своїм семантичним і естетичним полем, вона творчо асимілювала різновиди романів: історичного, пригодницького й куртуазного (лицарського). Автор роману не відійшов від правди минулого, він змалював колишні події загалом такими, якими вони були насправді, якими бачив їх особисто крізь призму своїх здібностей, знань і темпераменту. Письменник зумів майстерно, по-художньому досконало створити образи багатьох персонажів, рельєфно подав кожного з головних героїв, тобто підійшов до створення історичного роману творчо, зі своїм баченням світу, історичного минулого.

У Черкасенковому творі і в штриховому, і в ґрунтовному портретуванні кожна подробиця чи деталь - від реалістичної до символічної - промовляє щось вагоме про душевний порух героя, про властивості його характеру чи про авторське до нього ставлення.

Художні тропи автор добирив із багатючих скарбів народної поезики, а порівняння, метафори взяв із сфери міщанського і козацького життя, що найбільш відповідало характерові зображуваного. Експресивні синтаксичні прийоми, емоційність, своєрідна ритмомелодика, глибокий ліризм притаманні самобутньому стилю роману.

С.Черкасенко створив синкретичний роман з гармонійним поєднанням різних стильових ознак художнього письма, із всебічним розкриттям характерів і психологічних станів, з докладною описовістю конкретної історичної епохи. Багатоголосе і різнобарвне зображення зовнішнього світу під пером романіста поєдналося з ускладненим психологічним аналізом. Майстерне портретування персонажів в основному через проникнення в складний комплекс їхніх почуттів, станів і душевних порухів знайшло своє місце у творчості письменника, вплинуло на формування жанру. Детальне відтворення конкретної історичної епохи з її важливими подіями, високохудожній опис їх, моделювання внутрішнього світу

героїв та їхньої багатогранності, вдале поєднання в творі різних напрямів і стилів - усі ці риси складають жанрову творчу домінують роману "Пригоди молодого лицаря".

Автор роману "Пригоди молодого лицаря" проклав нові шляхи в художньому висвітленні історії українського народу. Письменник подав не сухий опис історичних подій, історичну епоху, пригоди молодого лицаря в ній. У творі історична правда вдало сплелася з художнім вимислом, елементами психологізму. Романіст збагатив українську літературу новим жанровим різновидом - історико-пригодницьким романом, засвідчивши невичерпні можливості епіки.

Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені автором у таких публікаціях:

1. Дяченко С.І. Портретно-психологічна характеристика Павла Похла за романом із козацьких часів "Пригоди молодого лицаря" Спиридона Черкасенка. - Вісник КУ імені Тараса Шевченка Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. - Вип. 3. - К., 1995. - С.40-46.
2. Дяченко С.І. Лицарський етос і романтичний образ лицаря (на матеріалі роману Спиридона Черкасенка "Пригоди молодого лицаря"). - Вісник КУ імені Тараса Шевченка. - Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. - Вип. 8. - К., 2000. - С.19-23.
3. Дяченко С.І. Місце роману "Пригоди молодого лицаря" Спиридона Черкасенка в романістиці ХХ століття (до проблеми жанру) //Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру. Наукові студії. - К.: ВЦ "Київський університет", 2000. - С.184-188.
4. Дяченко С.І. "Джерела авторської мови в романі С.Черкасенка "Пригоди молодого лицаря" //Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. Праць. - Вип. 3. - К., 2000. - С.88-94.
5. Дяченко С.І. У пошуках істини: До питання про характеристику образу Богдана Хмельницького за романом з козацьких часів "Пригоди молодого лицаря" Спиридона Черкасенка //Богдан Хмельницький як історична постать і літературний персонаж. Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. - К.: Живиця, 1996. -С.18-21.
6. Дяченко С.І. Лицарський етос у творах Івана Франка та Спиридона Черкасенка на історичну тематику //Іван Франко і творення української суверенної держави. Матеріали всеукраїнської міжвузівської наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Івана Яковича Франка. - К.,1996. - С.32-35.
7. Дяченко С.І. До питання про розвиток традицій Михайла Максимовича - фольклориста в українській прозі ХІХ- поч. ХХ століття //Педагог, учений, патріот. Матеріали ІV науково- освітнянської конференції присвяченої М.О.Максимовичу. - К.: РВЦ "Київський університет", 1997. - С. 72-77.

Анотація

Дяченко С.І. "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" Спиридона Черкасенка (типологія жанру, специфіка образної системи і способи її художньої реалізації). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 - українська література. - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2000.

У дисертації розглядаються деякі теоретичні питання історичного і пригодницького романів, визначається вплив міфопоетичної свідомості, неусвідомленого відтворення міфологічних структур в романі. На основі дослідження жанрових, композиційних та хронотопних особливостей роману "Пригоди молодого лицаря" зроблено спробу досягнути внутрішню організацію його художньої структури, для якої характерні ознаки словесної і сюжетної гнучкості.

За допомогою портрета - одного з найважливіших засобів художнього вислову - досліджується й аналізується образна система роману "Пригоди молодого лицаря", розкривається майстерність психологічного аналізу у ньому.

На основі мікроаналізу Черкасенкового твору визначено художню своєрідність авторського письма, проаналізовано взаємозв'язок та особливості жанрового різновиду і поетичності мови роману.

Встановлено: "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" є історико-пригодницьким романом з гармонійним поєднанням різних стильових ознак художнього письма, із всебічним розкриттям характерів і психологічних станів.

Ключові слова: жанр, поетика, історичний, пригодницький, лицарський (авантюрний) романи, міф, архетип, хронотоп.

Аннотація

Дяченко С.И. "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" Спиридона Черкасенко (типология жанра, специфика образной системы и способы её художественной реализации). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 - украинская литература. - Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2000.

В диссертации исследуются основные аспекты взаимодействия мифа, авантюрно-сказочных мотивов и исторических событий начала ХУІІІ века, что позволило сквозь призму этого взаимодействия рассмотреть роман "Пригоди молодого лицаря", который только через полстолетия попал к украинскому читателю. Анализируется авторское видение и творческое представление автором истории в романе. С.Черкасенко через поэтическую фантазию трансформирует историю фактов в историю картин и образов. Поэтическая фантазия при этом способствует типизации, углублению историзма и созданию художественной правды, которая воспринимается шире, объёмнее, чем конкретные факты истории, ибо подает действия в их движении, становлении, взаимодействии.

Рассматриваются некоторые теоретические вопросы исторического и приключенческого романов, определяется влияние мифопоэтического сознания, неосознанного воспроизведения мифологических структур в романе. Обращается внимание на некоторые труды К.Юнга, в которых он указывал на общность в различных видах человеческой фантазии (включая миф, поэзию, бессознательное фантазирование в снах) и возвёл это общее к коллективно-подсознательным психологическим мифоподобным символам – архетипам. У Юнга они выступают как некие структуры первичных образов коллективной бессознательной фантазии и категории символической мысли, организующие исходящие извне представления.

На рубеже веков, в период перехода от реализма ХІХ века, мифология в силу своей исконной символичности оказалась удобным языком описания вечных моделей личного и

общественного поведения. Общим свойством многих явлений "неомифологического" искусства было стремление к художественному синтезу разнообразных и разнонаправленных традиций.

На основании исследования жанровых, композиционных и хромотопных особенностей романа "Пригоди молодого лицаря" сделана попытка осмысления внутренней организации его художественной структуры.

При помощи портрета - наиболее важного средства художественного выражения - исследуется и анализируется образная система романа "Пригоди молодого лицаря" в сопоставлении с романами "Сагайдачний" Д.Мордовца и "Сагайдачний" А.Чайковского; раскрывается мастерство психологического анализа в романе "Пригоди молодого лицаря".

В романе С.Черкасенко портрет, воспроизведенный в определенных измерениях, выразительно индивидуализирован. Писатель искусно изображает внутренний мир героев, их мысли, чувства, показывает изменение их настроений, психологических состояний путём описания внешности персонажей.

Кроме главных персонажей романа "Пригоди молодого лицаря", анализируется и одухотворённый автором образ природы. Сущность процессов очеловечения, как и обратных ему процессов, заключается в перенесении на личность свойств предметного мира. Такие процессы свидетельствуют: писатель не только обладает возможностью проникаться состояниями собственно человеческих мыслей и переживаний, но и художественно воспроизводит такие состояния. С.Черкасенко умеет видеть и понимать человека в природе и природу в человеке.

Определено, что роман "Пригоди молодого лицаря" может считаться тем "животвором", в котором тонкая, нежная, неповторимая, как музыка, природа всегда гармонирует с настроениями человека. При помощи пейзажей романист раскрывает сложную гамму чувств, переживаний, настроений персонажей. Начиная со специфично-конкретных пейзажных картин разноцветной степи и безбрежного моря, южной летней ночи и зарождения нового дня, - подчёркивая гармонию во всей природе, - С.Черкасенко незаметно ведет читателей к обобщённо-философским размышлениям о красоте и величии родной страны.

На основании микроанализа произведения С.Черкасенко определено художественное своеобразие авторского стиля, проанализирована взаимосвязь и особенности жанровой разновидности и поэтики романа.

Романист, как истинный художник слова, тонко понимает душевное состояние человека, поэтому умело воспроизводит субъективный мир своих героев. Сферу чувств, мыслей, переживаний персонажей писатель подает и анализирует как можно подробнее – во всей их сложности, глубине, противоречии, многогранности. С этой целью автор романа объединяет достаточно разноплановые средства и приемы, понимает их экспрессивно-стилистические и номинативно-логические свойства. Роман С.Черкасенко характеризует слияние искреннего непосредственного лиризма с психологическим анализом и бытовым реализмом, соединение их с широким спектром лексико-фразеологических и морфолого-синтаксических средств общенародного языка.

Установлено: "Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів" - это историко-приключенческий роман с органическим соединением разных стилевых примет художественного письма, со всесторонним раскрытием характеров и психологических

состояний. С.Черкасенко обогатил украинскую литературу новой жанровой разновидностью романа, засвидетельствовав неисчерпаемые возможности эпики.

Ключевые слова: жанр, поэтика, исторический, приключенческий, рыцарский (авантюрный) романы, миф, архетип, хронотоп.

Abstract

Dyachenko S.I. ‘The Adventures of a Young Knight. *A Novel from Kossak Times*’ written by Strydon Cherkassenko (typology of genre, specificity of figurative system and ways of its artistic realization). – A manuscript.

Dissertation is designed for obtaining a scientific degree of candidate of sciences (philology) by the speciality 10.01.01 – The Ukrainian Literature. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2000.

The dissertation deals with some theoretical issues of historical novels and novels of suspense and defines the influence of mythical and poetical consciousness and inconscient reproduction of mythical patterns in the novel. On the basis of the study of genre, compositional and chronotype peculiarities of the novel ‘The Adventures of a Young Knight’ an attempt was made to perceive an internal organization of its artistic structure which is marked by indications of verbal and plotline flexibility.

By means of a portrait – the most important means of artistic expression - a figurative system of the novel ‘The Adventures of a Young Knight’ is studied and analysed, the art of psychological analysis in it is revealed.

On the basis of the microanalysis of Cherkassenko’s novel an artistic distinctnesses of the author’s writing were determined, interrelation and peculiarities of genre variety and poetic language of the novel was analysed.

It is established that ‘The Adventures of a Young Knight *A Novel from Kossak Times*’ is a historical and thrill novel with a harmonic combination of various style features of artistic writing, with all-round revelation of characters and psychological conditions.

Key words: genre, poetics, historical, thrill, tale of chivalry, adventurerist novel, myth, archetype, chronotope.